

УДК 378:[658,612:001]

СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА Й ЗМІСТ СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ СУДНОВОДІЇВ

О.Я.Тимофєєва

У статті охарактеризовано сутність, структуру й зміст соціально-комунікативної компетентності майбутніх судноводіїв. Урахування специфіки професійної діяльності судноводіїв та визначених нормативно-правовими документами функціональних обов'язків дозволило автору визначити соціально-комунікативну компетентність судноводіїв як професійно важливу властивість, що охоплює систему соціально-комунікативних цінностей, знань, умінь, а також особистісних якостей, необхідних для ефективної взаємодії при виконанні завдань професійної діяльності та забезпечення безпеки судна. У структурі соціально-комунікативної компетентності виокремлено особистісно-ціннісний, когнітивно-змістовий та діяльнісно-результативний компоненти.

Ключові слова: професійна діяльність, особистісно-ціннісний, когнітивно-змістовий та діяльнісно-результативний компоненти, соціально-комунікативна компетентність.

СУЩНОСТЬ, СТРУКТУРА И СОДЕРЖАНИЕ СОЦИАЛЬНО-КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ СУДОВОДИТЕЛЕЙ

О. Я.Тимофеева

В статье охарактеризовано сущность, структуру и содержание социально-коммуникативной компетентности будущих судоводителей. С учетом специфики профессиональной деятельности судоводителей и предусмотренных нормативно-правовыми документами функциональных обязанностей автор определяет социально-коммуникативную компетентность судоводителей как профессионально важное свойство, которое включает систему социально-коммуникативных ценностей, знаний, умений, а также личностных качеств, необходимых для эффективного взаимодействия при исполнении заданий профессиональной деятельности и обеспечений безопасности судна. В структуре социально-коммуникативной компетентности выделено личностно-ценностный, когнитивно-содержательный и деятельностно-результативный компоненты.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, личностно-ценностный, когнитивно-содержательный и деятельностно-результативный компоненты, социально-коммуникативная компетентность.

ESSENCE, STRUCTURE AND CONTENT OF SOCIAL COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE NAVIGATORS

O. Ya.Tymofieieva

The article defines the essence, structure and content of social communicative competence of future navigators. The importance of social communicative competence is viewed in the context of specific requirements concerning the ship's safety. Taking into consideration the specific features of navigator's professional activities, international regulations and standards as to the functional responsibilities the author singles out the social communicative competence as a professionally valuable quality. It includes the system of social communicative values, knowledge, skills, as well as personal qualities required for efficient cooperation while performing duties and ensuring the safety of the ship. According to the content of the professional activities of the navigator the researcher characterizes in detail the following components of social communicative competence: personal value based component (value attitude of the navigators to their job, other people, crew and social communicative interaction, complex of personal qualities), cognitive-semantic component (essential knowledge for effective establishment of business relationship with the crewmembers, teamwork with the crew) and activity result-based component (interactive, perceptual, language, psychologically corrective skills).

Key words: professional activity, personal value based component, cognitive-semantic component, activity result-based component, social communicative competence.

Швидкі темпи науково-технічного прогресу, посилення культурних, економічних і політичних зв'язків між державами світу, розвиток сучасної інфраструктури, транспорту, інформаційно-комунікаційних технологій, сфери освіти й науки актуалізують пошук шляхів для подолання соціально-комунікативних і мовних бар'єрів у різних сферах життєдіяльності та міжнародного співробітництва. Надзвичайно важливим це завдання є для таких галузей, як туризм, торгівля та морський транспорт.

З огляду на це, відповідно до вимог Міжнародної конвенції про підготовку, дипломування моряків та несення вахти в умовах сьогодення нагальною виявляється потреба у фахівцях морського флоту з високим рівнем сформованості соціально-комунікативної компетентності. Сучасні судноводії повинні мати не тільки відповідні професійні знання й практичні навички, але й уміти забезпечувати виконання чинних дисциплінарних правил. Вони мають турбуватися про здоров'я та безпеку інших членів екіпажу, підтримувати в екіпажу атмосферу взаєморозуміння, доброзичливості, взаємодопомоги, дотримання

загальноприйнятих моральних норм та людських відносин, тобто здійснювати ефективне управління судовим персоналом та мати високий рівень сформованості соціально-комунікативної компетентності.

При визначенні сутності та структури соціально-комунікативної компетентності майбутніх судноводіїв важливе значення має урахування підходів учених до трактування цієї властивості та її будови. Зокрема І. Зимня серед структурно-функціональних компонентів соціально-комунікативної компетентності виокремлює мотиваційний, когнітивний, поведінковий та ціннісно-значеннєвий аспекти, а також емоційно-вольову регуляцію [3, с. 25–26].

Дослідниця Г. М'ясоїд, описуючи вважає, структурно-комунікативну культуру соціального інспектора, виокремлює в ній мотиваційно-ціннісний і поведінковий компоненти, тобто знання про сутність, етичні норми, принципи спілкування, сформованість цілей, мотивів, особистісних та ділових якостей, ціннісних орієнтацій, комунікативних, інтерактивних і перцептивних умінь [5, с. 7].

На думку М. Трофіменко, структурно-функціональний зміст соціально-комунікативної компетентності являє собою єдність декількох компонентів, зокрема мотиваційно-цільового (готовність до розвитку соціально-комунікативної компетентності, ціннісно-значеннєве ставлення до її змісту), інформаційно-змістового (знання її змісту, структури й призначення, вимог до належної соціальної й комунікативної поведінки), процесуально-діяльнісного (вміння й здатності, досвід, соціально-комунікативна поведінка) та регулятивно-рефлексивного (емоційно-вольова регуляція соціально-комунікативної діяльності, самооцінка та самоаналіз) [9, с. 71].

Дослідниця Т. Томенко вважає, що соціально-комунікативну компетентність можна охарактеризувати через здатність до співробітництва в колективній діяльності; уміння ефективно працювати в колективі; психологічну сумісність, щирю повагу до праці інших, здатність розуміти, сприймати інших, толерантність, здатність конструктивно розв'язувати конфлікти. Основними компонентами соціально-комунікативної компетентності, на думку дослідниці, є соціально-когнітивний, комунікативний, організаційно-операційний та рефлексивний [7, с. 45].

Загалом очевидно, що вчені звертають увагу на наявність таких компонентів компетентності, як мотиваційний (мотиви, цілі, потреби соціально-комунікативної діяльності), ціннісний (ціннісні установки, актуалізація в соціально-професійній діяльності, ставлення до соціально-комунікативної взаємодії), особистісний (особистісні якості, важливі для соціально-комунікативної діяльності), змістовий, або когнітивний (система знань, необхідних для належної соціально-комунікативної взаємодії), діяльнісний, або операційний (адекватні способи соціально-комунікативної діяльності й поведінки) та рефлексивний (уміння самоаналізу, самоконтролю, прогнозування результатів своєї соціально-комунікативної діяльності).

Метою статті є висвітлення сутності, змісту та структури соціально-комунікативної компетентності судноводіїв як важливої передумови ефективного виконання ними завдань професійної діяльності.

На зміст і характер соціально-комунікативної компетентності судноводія суттєвим чином впливають особливості його професійної діяльності та комунікації. Слід зазначити, що професійна комунікація судноводіїв відбувається у досить складних умовах. Насамперед – це умови плавання, що стають причинами підвищених психофізіологічних навантажень, які можуть викликати нервово-емоційну напругу, хронічну втому, деструктивні зміни в структурі особистості, зокрема й комунікативні зриви.

Йдеться, насамперед про фактори зовнішнього середовища. Перебування людини в морі, як показують дослідження, саме по собі є екстремальним, оскільки людина знаходиться в зоні ризику, небезпеки. Додатковими факторами, що негативно впливають на людину в морі, є різка зміна кліматичних зон, зміна часових поясів, що призводить до порушень сприйняття часу й добового циклу. Негативний вплив може здійснювати й судно, зокрема шум і вібрація. Може негативно впливати й вахтовий режим роботи, необхідність роботи в нічний час, обмеження рухової активності (гіподинамія). Окрім того, суміщеність просторових зон відпочинку й праці можуть спричинити неповноцінний відпочинок у міжвахтовий період. До негативних факторів можна зарахувати й соціально-емоційну ізоляцію, відірваність від сім'ї, рідних, друзів, обмеженість звичних джерел задоволення й розваг.

Ці обставини обумовлюють необхідність сформованості відповідних особистісних характеристик судноводія, його умінь діяти в складних та непередбачуваних ситуаціях соціально-комунікативної взаємодії. Очевидним є те, що особистість із низьким рівнем комунікативної культури, використовуючи неадекватні стратегії комунікативної поведінки, може провокувати інших на такі ж види поведінки, а отже, – підвищувати комунікативні навантаження, погіршувати морально-психологічний клімат і, у підсумку, – підвищувати ймовірність аварійної ситуації.

З огляду на це серед особистісних характеристик, які допомагають судноводію долати труднощі професійної діяльності та ефективно налагоджувати соціально-комунікативну взаємодію, насамперед слід назвати такі, як гуманність, емпатія, повага до інших людей, толерантність, почуття відповідальності, уважність, готовність вислухати, тактовність. Зокрема емпатія (англ. *empathy* – співпереживання) означає здатність людини емоційно відповідати на переживання інших [6, с. 199]. Емпатія сприяє здійсненню й

продовженню спілкування, а також координації дій. Ця якість важлива тому, що пов'язана з умінням розуміти людей, умінням розрізняти мінливі почуття, учинки й думки членів екіпажу. У свою чергу толерантність (від лат. *tolerans* – терплячий) передбачає терпимість до чужих думок і вірувань [6, с. 577].

Ці характеристики безпосередньо пов'язані з ціннісним ставленням до спілкування та до людей, оскільки у спілкуванні чітко виявляються уявлення людей про мету свого життя, власні цінності. Давньоримський оратор Квінтіліан давав своїм учням таку настанову: «Якщо хочеш стати хорошим оратором, стань спочатку хорошою людиною» [4, с. 138]. Сучасні ритори Л. Мацько, Г. Михальська, О. Олійник, О. Яшенкова звертають увагу на ті ж властивості особистості мовця, що й античні джерела: повага до партнера, природність, доброзичливість, щирість, об'єктивність, зацікавленість. Вони вказують на важливість щирого інтересу до партнера, уміння знайти те, що об'єднує людей, тобто уміння вийти за межі власного егоїзму – взаємодіяти з іншими без егоцентричних установок.

В. Торський і В. Топалов зазначають, що в «судовому колективі, де всі люди на видноті й тривалий час працюють разом, досить швидко виявляються характери людей та формується їхня суспільна оцінка, що визначає соціальний статус. Увагою та визнанням колективу користуються моряки, які добре знають та люблять свою справу, які охоче допомагають іншим, спокійні та доброзичливі... вони часто стають неформальними лідерами й позитивно впливають на ефективність і безпеку виробничих операцій. І навпаки, люди заздрісні, неспокійні, ті, які не вміють слухати інших, навіть за наявності хороших професійних знань не мають авторитету в екіпажі, їхній соціальний статус невисокий» [8, с. 27–28]. У цьому контексті слід підкреслити, що негативно впливають на уміння людини взаємодіяти з іншими, нетерпимість до інакших поглядів, надмірне бажання конформності, підвищене прагнення до статусного росту й нав'язливе самоствердження.

Таким чином, особистісно-ціннісний компонент соціально-комунікативної компетентності охоплює ціннісне ставлення судноводіїв до професії, інших людей та соціально-комунікативної взаємодії, їхню мотивацію до професійної діяльності та комплекс особистісних якостей, необхідних для підтримання належних контактів з іншими людьми. Насамперед важливе значення має здатність працювати в команді, відкритість до людей, намагання працювати та взаємодіяти не тільки на корисливих засадах, готовність зрозуміти, підтримати та допомогти.

Наступний компонент соціально-комунікативної компетентності судноводіїв стосується знань, необхідних для належної соціально-комунікативної взаємодії. Особливе значення мають знання судноводія щодо організації та згуртування колективу, оскільки він є особою, від якої значним чином залежить морально-психологічний клімат у колективі. Щодо цього в Галузевому стандарті вищої освіти на випускника за професійним напрямком 6.070104 «Морський і річковий транспорт» спеціальності 7.07010401 «Судноводіння» визначено, що судноводій повинен знати особливості організації служби командного складу морських суден, судів змішаного (річка-море) плавання, суден внутрішнього плавання [1]. Капітан на судні як керівник, організатор і вихователь постійно повинен виховувати в підлеглих сумлінне ставлення до праці, ретельність, високе почуття обов'язку. Він повинен вимагати від підлеглих підтримки на судні зразкового порядку й дисципліни, виховувати моряків на прикладах трудових традицій. Суворі дисципліна, морська згуртованість і дружба на судні має змушувати кожного члена екіпажу розуміти, що він працює в колективі, який дорожить добрим іменем судна. Судноводій повинен виховувати у підлеглих почуття професійної гордості, любові до свого судна, непримиренності до неохайності, недбалого ставлення до суднового майна, устаткування й обладнання. Для цього потрібно знати, як слід працювати з людьми, як знаходити правильний підхід до кожного члена екіпажу, які мовні засоби треба використовувати для інформування та переконання підлеглих [2, с. 121]. Як вихователь, капітан повинен знати також особливості використання системи заохочень і покарань. Для користування цими інструментами виховання капітан має знати особливості підтримання контактів з людьми, поважливо ставитись до кожного члена екіпажа. Суворий, але справедливий капітан буде завжди користуватися повагою й авторитетом, знаходити підтримку своїх рішень у моряків, що дійсно вболівають за спільну справу [2, с. 122]. Важливе значення має обізнаність керівника екіпажу з комунікативними стратегіями і тактиками розв'язання конфліктних ситуацій.

Дослідники В. Торський і В. Топалов звертають увагу на важливість знань судноводієм особливостей роботи в полікультурному середовищі. Учені зазначають, що на сьогодні в мультинаціональних екіпажах рядові моряки та молодші офіцери, як правило, роз'єднані з цінностями, цілями й культурою судновласника та менеджера суден. Вони мотивовані переважно персональними, економічними цілями, пов'язаними з рівнем зарплати та безпекою праці. Часто моряки, які працюють у складі змішаних екіпажів, не почувають себе «своїми» людьми в компанії, що експлуатує судно, а це негативно впливає на ставлення до роботи та безпеку плавання. Усе це судноводій повинен враховувати у своїй роботі, виявляючи чуйність, уважність та доброзичливе ставлення до підлеглих [8, с. 131–132].

Загалом очевидно, що діапазон управлінських функцій сучасного судноводія обумовлений

соціальною значимістю його професійної діяльності та визначає необхідність його широкої обізнаності з комунікативними стратегіями й тактиками налагодження оперативної, управлінської, виховної та психокорекційної діяльності. Знання судноводієм особливостей забезпечення належного клімату між членами екіпажу дозволяє протидіяти негативним впливам мікро- і макросередовища.

Таким чином, другий компонент соціально-комунікативної компетентності майбутніх судноводіїв – когнітивно-змістовий – охоплює знання, необхідні для ефективного налагодження ділової взаємодії членів екіпажу судна, згуртування судового екіпажу, встановлення та підтримання належного рівня контактів між членами багатонаціонального екіпажу, із представниками інших національностей, віросповідань та ін.

Третій компонент соціально-комунікативної компетентності майбутнього судноводія – діяльнісно-результативний – охоплює уміння й навички, необхідні для успішної соціально-комунікативної професійної діяльності. З урахуванням праць дослідників, які вивчали психологічні аспекти спілкування (Г.Андрєєва, Ю.Жуков, Л.Петровська, Л.Орбан-Лембрик та ін.) й особливості фахового спілкування (Л.Мацько, О.Романов, Ф.Хміль та ін.), ми виокремили декілька груп соціально-комунікативних умінь судноводіїв, зокрема інтерактивні, мовні, перцептивні та психокорекційні.

Соціально-комунікативні інтерактивні вміння є основою діяльності судноводія як оператора та керівника, оскільки він повинен організовувати та координувати спільну діяльність підлеглих та колективу, контролювати та санкціонувати. Судноводій повинен уміти належним чином розподіляти, призначати й установлювати пріоритети, ефективно спілкуватись на судні й на березі, враховувати досвід членів команди судна. У цьому контексті належні соціально-комунікативні уміння свідчатимуть про «ефективність судноводія» та сприятимуть підвищенню безпеки мореплавання.

Серед умінь судноводія, що необхідні для ефективної організації взаємодії екіпажу судна, можна виокремити уміння вибудовувати ефективні соціальні контакти із представниками різних рівнів професійної взаємодії; налагоджувати ділове спілкування, підтримувати та завершувати його, з дотриманням своєї стратегічної лінії; утримувати ініціативу в управлінському спілкуванні, прогнозувати результат свого висловлювання та ін. [1]. Йдеться також про уміння соціальної взаємодії, тобто уміння кооперуватися й співпрацювати, продуктивно розв'язувати конфлікти, володіти такими соціальними вміннями, як уміння працювати в команді та здатність уживатися з іншими. Важливе значення мають уміння встановлювати міжособистісні зв'язки, узгоджувати свої дії з діями колег, вибирати оптимальний стиль спілкування в різних ситуаціях, опановувати засоби вербального й невербального спілкування. Для капітана принципово важливо правильно й вчасно оцінити стан підлеглого, швидко «схопити» ситуацію, чути й розуміти інших (перцептивна сторона спілкування).

Окрім цього, слід зазначити, що під час роботи в морі обсяг інформації, що надходить до судноводія, досить великий. Судноводію часто доводиться працювати на малих промислових площах, при великій концентрації суден, обмеженій видимості. Команди судноводія повинні бути чіткими, лаконічними, своєчасними. Невміння коротко та ясно запитувати й відповідати, багатослівність в умовах дефіциту часу не сприяють продуктивній роботі, призводять до метушливості й розсіювання уваги. З іншого боку, капітан повинен не тільки вміти говорити, логічно мислити, але й уміти слухати людей, переконувати в тому, у чому переконаний сам. З огляду на це, судноводій повинен уміти планувати своє повідомлення, чітко висловлювати думки, пов'язані з професійною сферою, аргументувати свою позицію; доцільно послуговуватись різними мовними засобами відповідно до комунікативних намірів; уміти задавати питання для розв'язання проблеми та ін.

Для судноводія важливе значення має також уміння спілкуватися з людьми різних культурних груп, з представниками інших віросповідань та національностей. Таке спілкування характеризується соціокультурними труднощами, адже кожна людина має свої культурні й соціальні особливості, вона проживає на певній території, належить до конкретної соціальної групи, професійного товариства, нації, етносу, має свої релігійні й політичні погляди. Формуючись у певному соціальному середовищі, людина засвоює певні культурні норми й характеристики, стереотипи в мисленні й стандарти в поведінці, які стають більш помітними при взаємодії з людиною іншої культури.

Судноводій для належного спілкування з представниками різних культурних і національних груп повинен бути толерантним, тобто терпимим до їхнього способу життя, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань. Його спілкування із представниками різних культур має ґрунтуватися на принципах поваги до культурних відмінностей між людьми й недопущення будь-якого виду їхньої дискримінації, поваги до інших поглядів і орієнтацій, культурних звичаїв і традицій у поведінці й діях, визнанні цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток. Загалом серед умінь, необхідних судноводію при контактах з представниками інших національностей чи віросповідань та ін., важливим є уміння будувати відносини з людьми різної як соціальної, так і культурної належності, домагатися ефективної взаємодії в інтересах справи; уміння соціальної взаємодії, тобто уміння проявляти толерантність до різних релігій і

етнокультур; уміння об'єктивно сприймати й правильно інтерпретувати інформацію співрозмовника з різними поглядами на світ та ін. Отже, третій компонент соціально-комунікативної компетентності майбутніх судноводіїв – діяльнісно-результативний – охоплює уміння, необхідні для ефективного налагодження ділової взаємодії між членами екіпажу судна, насамперед інтерактивного, перцептивного, мовного, психокорекційного та крос-культурного характеру.

Професійна діяльність судноводія специфічна й поліфункціональна: це діяльність оператора й керівника, яка часто відбувається на несприятливому для життєдіяльності тлі й висуває високі вимоги до його соціально-комунікативних властивостей. Важливість соціально-комунікативної компетентності судноводія обумовлена специфікою завдань щодо забезпечення безпеки судна. Урахування специфіки професійної діяльності судноводіїв та визначених нормативно-правовими документами функціональних обов'язків дозволяє розглядати соціально-комунікативну компетентність судноводіїв як професійно важливу властивість, що охоплює систему соціально-комунікативних цінностей, знань, умінь, а також особистісних якостей, необхідних для ефективною взаємодії при виконанні завдань професійної діяльності та забезпечення безпеки судна. Структура соціально-комунікативної компетентності майбутнього судноводія обумовлена змістом його професійної діяльності й охоплює особистісно-ціннісний, когнітивно-змістовий та діяльнісно-результативний компоненти.

Перспективами подальших наукових розвідок є висвітлення діагностичного апарату для визначення стану сформованості соціально-комунікативної компетентності майбутніх судноводіїв.

Література

1. Галузевий стандарт вищої освіти. Напрямок підготовки 6.070104 Морський та річковий транспорт. – К. : «Видавінформ» ОНМА, 2012. – 24 с.
2. Дмитриев В. И. Как стать капитаном / В. И. Дмитриев. – М. : Легкая и пищевая промышленность, 1984. – 136 с.
3. Зимняя И. А. Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании / И. А. Зимняя. – М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. – 2004. – 41 с.
4. Колотилова Н. А. Риторика : навч. посібник / Н. А. Колотилова. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 232 с.
5. М'ясоїд Г. І. Педагогічні умови розвитку комунікативної культури соціальних інспекторів у процесі підвищення кваліфікації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Г. І. М'ясоїд ; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2005. – 20 с.
6. Словник іншомовних слів / уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапуга. – К. : Наук. думка, 2002. – 680 с.
7. Томенко Т. Ю. Формирование социально-коммуникативной компетентности в профессиональной подготовке студентов медицинского колледжа: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08/Томенко Татьяна Юрьевна.- Саратов, 2006.- 198 с.
8. Торский В. Г. Управление судовыми экипажами = Ships' Crew Management : учеб.-практ. пособ. / В. Г. Торский, В. П. Топалов. – Изд. 2-е, исправ. и дополн. – Одесса : Астропринт, 2011. – 244 с.
9. Трофименко М. П. Формирование социально-коммуникативной компетентности студентов педагогических специальностей вуза в процессе профессиональной подготовки : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Трофименко Марина Павловна. – Нижневартовск, 2013. – 191 с.
10. Діденко О. В. Особливості впровадження компетентнісного підходу у професійну підготовку майбутніх офіцерів у ВНЗ / Олександр Васильович Діденко // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2014. – Вип. 3. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2014_3_6.pdf3

References

1. Haluzevyy standart vyshchoyi osvity. Napryam pidhotovky 6.070104 Mors'kyy ta richkovyy transport. – K. : «Vydavinform» ONMA, 2012. – 24 s.
2. Dmitriev V. I. Kak stat kapitanom / V. I. Dmitriev. – M. : Legkaya i pischevaya promyshlennost, 1984. – 136 s.
3. Zimnyaya I. A. Klyuchevyye kompetentsii kak rezultativno-tselevaya osnova kompetentnogo podhoda v obrazovanii / I. A. Zimnyaya. – M. : Issledovatel'skiy tsentr problem kachestva podgotovki spetsialistov. – 2004. – 41 s.
4. Kolotilova N. A. Rytoryka : navch. posibnyk / N. A. Kolotilova. – K. : Tsentr navchal'noyi literatury, 2007. – 232 s.
5. M'yasoyid H. I. Pedagogichni umovy rozvytku komunikativnoyi kul'tury sotsial'nykh inspektoriv u protsesi pidvyshchennya kvalifikatsiyi : avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ped. nauk : spets. 13.00.04 «Teoriya i metodyka profesiyanoi osvity» / H. I. M'yasoyid ; Ternopil's'kyy natsional'nyy pedagogichnyy universytet imeni Volodymyra Hnatyuka. – Ternopil', 2005. – 20 s.
6. Slovnyk inshomovnykh sliv / uklad. S. M. Morozov, L. M. Shkaraputa. – K. : Nauk. dumka, 2002. – 680 s.
7. Tomenko T. YU. Formirovanie sotsialno-kommunikativnoy kompetentnosti v professionalnoy podgotovke studentov meditsinskogo kolledja : diss. ... kand. ped. nauk : 13.00.08 / Tomenko Tatyana YUrevna. – Saratov, 2006. – 198 s.
8. Torskiy V. G. Upravlenie sudovymi ekipajami = Ships' Crew Management : ucheb.-prakt. posob. / V. G. Torskiy, V. P. Topalov. – Idz. 2-e, isprav. i dopoln. – Odessa : Astroprint, 2011. – 244 s.
9. Trofimenko M. P. Formirovanie sotsialno-kommunikativnoy kompetentnosti studentov pedagogicheskikh spetsialnostey vuza v protsesse professionalnoy podgotovki : diss. ... kand. ped. nauk : 13.00.08 / Trofimenko Marina Pavlovna. – Nijnevartovsk, 2013. – 191 s.
10. Didenko O. V. Osoblyvosti vprovadzhennya kompetentnisnoho pidkhdou u profesijnu pidhotovku maybutnikh ofitseriv u VNZ / Oleksandr Vasyl'ovych Didenko // Visnyk Natsional'noyi akademiyi Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrainy. – 2014. – Vyp. 3. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2014_3_6.pdf3